

Кеңес заманындағы зұлматтардың алғаш басталуы үлкендер өкінішпен еске алатын "Қызыл күштік, ақ қашқан" откен ғасырдың XX жылдарының басы мен 1928-29 жылдардағы "Ұлы қәмпеске" деп аталатын кезең екен. Одан соң кезек-кезеңімен келетін 1932 жылғы аштық, 1937-38 жылдардағы жазықсыз жандарды кудалап қысым көрсету, аристарымыздың қойша көгендеп атып-асу, т.б. болып жалғаса берері мәлім. Оған Ұлы Отан соғысЫнан оралмаған боздақтарды қосыңыз. Иек астында қалған жиырмасыншы жұз жылдықтың қазақ халқының басына әкелген нәубеттері қаншама дамыдық, оркендеп есіп, мәдениетіміз бен ғылымымыз ілгеріледі дегенмен "Ұлтық трагедияға" ұрындығанын айтып тауыса алмастай болған ғасыр апарты екені ақырат.

Ел басына күн туып, етігімен су кешкен сол кезеңде жанын шуберекке түйіп, халқының тәуелсіздігі үшін бастарын бейтеге

арасында толқулар басталып, беделді деген азаматтар атқа мінеді. Осы көтерілістің басталуының себеп-салдарын зерттеп, көтеріліс басшыларына үкім шығарған "Ұштіктің" екеуімен кездесіп, деректер алған, бұл күндері жасы 82-дегі Балқаш қаласының тұрғыны, Ақтогай ауданының "Құрметті азаматы" Байсеркин Қайырбек қарияның деректеріне жүтінді жөн көрдік.

Елдегі жаппай наразылыққа оның ішінде жапсарлас жатқан Семей жеріндегі халықтық толқуга бұрынғы Қонырат ауданында тұратын сол кездегі ширак, беделді жігіттер де үн кости. Олар қысым мен қудалауга шыдамай өз төңіретіндерді ішінара қаруландырып, топтастыра білді. Алғашқы қимылдарының бастау алған жері Орта Дересін болыпты. Қазіргі Ақтогай деп аталатын аудан 1960 жылға дейін Қонырат ауданы атанған. Бұл ауданын негізі 1928 жылы қаланады. Алғашқы орталығы қазіргі

(Нарманбет ауылындағы "Тасқын" деп атальып жүрген Орта кораның күншығыс жағындағы аласа шоқылы батыс баурайындағы Иткүдік деген сұзы бар жерді біраз паналайды. Жақын туыстары кешкілік, түнгі мезгілде азық жеткізіп беріп тұрады. Іздеу күштейіп, із кесушілер жиілеген соң, екеуі екі бөлініп, өз беттерінше бас сағалауга көшеді. Сәдуақас елсіз Табак, Қазық, Менеш копасы, Арқарсу жаққа бет алады. "Андыған жау алмай қоймайды" дегендейін, жер ынғайын жақсы билетін Керей Төлеңті анысы Иманбектің бастауымен Чутин басқарған жазалауышы отряд Сәдуақасты Қазықтың манында колға түсіріп, атып елтіреді. Астындағы бедеу қара биесімен үстіндегі тұлбыны аңшыға беріп, елі дененін бетін жасырмай далаға тастан кетеді. Сәдуақастың көзінің жойылғаны туралы зан орындарынан естігінен іле-шала оның сүйегін тауып, қолма-қол жерлеуге жеңдettікке негізделген

Сардарбектің "Ақ күріштің майталман шебері" деген деректі-зерттеу мақаласы және 28 ақпан 2007 жылы "Егемен Қазақстан" газетіндегі Мейрамбек Төлепбергеннің "Адамға тағым етпеген тарихқа тағым етпейді" деген атпен жарияланған академик Хайдар Арыстанбековпен жасаган сұхбаты айғақтайды екен.

Енді ағамыз Хайдардың сол жылдарды еске алуынан үзінді келтірійікші.

...Біздің Мамай бабамыз да, одан туған Жабай мен Қожабай аталарымыз да Сарыарқа өніріне әйгілі болған кісілер. Дәүлеті тасыған адамдар қатарында да елдік мәселелерге қатысқан. Аузы дуалы әрі шешен Жабай атамыңың абырай-беделі бүкіл әулеттің киесі саналып, ол әлі күнге дейін Қарқаралы өнірінде аныз болып айтылады. Жалпы, текті әулеттің өмірінде ғана тарихи өмір көп болады. Ол кісінің бел баласы Шаймерден атамыз XIX ғасырда атақты Құнанбай ақсақал секілді

Осы бір қысылтаяң шакта туған топырағындағы Әбділданың Қауазы мен Төлөтайдың Сламбекі сияқты ел ағалары бас болып, бауыры Хайдарды арашалап алу жөнінде қаупті әрекеттерге барышты. Олар Қонырат ауданына қарасты З ауылдық Кеңес қамтитын 9 ұсақ колхоздың колхозшылары атынан жиналыс қауылшыларын қабылдап, жоғарғы жаққа жіберген екен. Оның аман қалуына осы жай себеп болған дейтін үлкендер. Дайтұрганмен XX ғасырға тән дауылды зұлматтан Хайдардың аман қалуына Қауаз бен Сламбектің әрекеті ғана себепкер болды десек, бір жақты айтылған баға, болжам болар ма деп те ойға қаласын. Өйткені, "Өзі жақсы жігітке екі кісілік орын бар" деп халық айтса, қалып айтпайтын нақылды еске алсак, фалым ағамызға Алматыдағы жанаширы достары, адап қызметтес әріптестері де қысылшаң шакта қол созып, "Қарлығаштың қанатымен су сепкендей"

Аманкелді
Тұғанбай,
зейнеткер-
ұстаз.

Тоқырауын

көтерілісі

тіккен аталарымыздың аттары ара-кідік үлкендер аузынан естіліп қалады. Солардың бірі 1930-31 жылдары "Тоқырауын көтерілісі" үйімдастырыған, өзі соған бас болған Жабайдың Сәдуақасы екен.

Ол Дадан тобықтыларының Манас атасының Оразынан тарайтын Мандар бұтағынан. XIX ғасырдың соңы ширигінде Жабай ақынның ұлы Шаймерденнің отбасында дүниеге келеді. Үлкен экесі Жабай ақындығына қоса ел ынтымағы мен бірлігін сактауда аты шықкан ел басшысы болыпты. Нарманбет ақын экесі Орманбетке шығарған жоктауында Құрмалақтың ағайынды ұлдарын:

...Қожабай, Жабай, Разак,

Ауылды аз демесен

Олардан артық қай қазақ,—деп Сәдуақастың аталарының енбектерін ерекше құрмет тұтады. Сәдуақас Шаймерденнен тұғанмен үлкен экесінің есімі коса тіркеліп, ел ішінде Жабайдың Сәдуақасы аталаған. Текті атаның қаны мен тәрбиесі арқылы дарыған Сәдуақастың бойындағы бас асаулық, өршілдік, біrbеткей намысқойлық айналасында болып жатқан жолсыздықтарға сын көзімен қарата, жаңадан орнаған Кеңес өкіметінің халыққа жасаған қиянат-қыспагына қарсы шығарады.

Қазақ жерінде әміршіл-әкімшіл тоталитарлық жүйе жүзеге асырған қазақ байларын қәмпескеleу, шарапаларды еркінен тыс ұжымдастыру тұтас бір халықты ашықтан ашық жойып жіберуге бағыт алған-ды. Қазақстан өкіметінің 1926 жылғы тамыздағы "Декретін" басшылыққа алған белсенділер ауылдағы байларды, тіпті орта дәүлеттілерді тәркілеуді қауырт жүргізді. Асыра сілтеуге жол берілді. Тәркілеу науқаны қазакты отырықшылдыққа айналдыру керек деген ұранға ұласты. Осыны пайдаланған сауаты мен түсінігі төмөн елдегі белсенділер халыққа қысым көрсетті. Түрлі салықтар көбейді. Ауыл халқы адам тәзбес күйге ұшырады. Осыған орай өкіметке деген наразылықтар күшейіп, Абыралы, Бақанас, Шұбартау, т.б. көтерілістері тұды. Осылардың жалғасы іспетті Тоқырауын бойында да 1930 жылдың соңы мен 1931 жылдың наурыз, көкек айларында аудан халқы

Нарманбет ауылының Duанши деген жері. Онда шаруалар кооперативі бар екен. Келер 1929 жылы аудан орталығы қазіргі Ақтогай селосынан 2-3 шақырым онтүстік-шығыстағы Қарамойынға ауысады. Ол жерді бұрын "Ақ үй" деп атаған. Басқару органдарының барлығы дерлік осы жана мекенге көшкен кез. Нарзы топты бастап, тікелей нұсқау берушілер Жабайдың Сәдуақасы, Смайлдың Жакыпбекі және Тубек деген азаматтар болады. Олар алдымен Duаншидегі кооперативтегі азықтулік талап, Тоқырауынды орлей келе, Сарытеректегі дүкенді де басып алады. Дүкен мүлкінің біразын сол мандағы ауылдарға үлестіреді. Осы жерде біраз қактығыстар болып, Жекейдің Канышы, отряд мүшесі Азамбаев деген жігіт окта ұшады. Екі адам жарапанады. Барлаушылар арқылы көтерілішілердің негізгі тобы Кендара арқылы, екінші шағын тобы өзенде өрлеп келе жатқандары білнеді.

Көтерілішілердің аудан маңынан тосып алмақшы болып құрылған қарулы жасақты аудандық ОГПУ-дың өкілі Мехалошин Тимофей басқарыпты. "Ақ үйге" қарай қиқуладап ереулей шауып келе жатқан Сәдуақас тобын пештің мойнын паналап дүрбі арқылы анықтаған ол:

"Мыналарда мылтық шамалы екен. Көбінің мойнына шошайтып асып алғаны киіз үйдің уығы. Адам шығынын жасамай, астындағы атын атында. Алдымен ту ұсташыны құлатсанда, көшпілігін берекесі кетіп, кері қашады,—деп мергендеріне бүрйік берілті. Мергендер атқан оқ ту ұстап келе жатқан Жәмпейістің Аханының жіліншігі мен астындағы атына қоса тиеді. Алдыңы топтан да біраз адамдардың аттары күлайды. Ереуілші топтың беті қайтып, тосылып қалады. Құты қашқан олар аттары күләған серіктестіктерін мінгестіріп алғып, кері бүрйылады. Аудан маңынан үзап, ауылдарына, тағы база жақтаған жақтарға тарап бой тасалай бастайды. Сол шамада Қарқаралыдан косымша жазалауышы отряд та келіп жетеді.

Көтерілішілердің аудан маңынан тосып алмақшы болып құрметті. Біраз күндерден соң мандардың үлкендері:

"Азаматының бетін жасыруға шамамыз жетпегені қалай, жасырын іздеушілер шығарайық, сүйегін тауып, мұсылмандық рәсімін жер қойынна берейік",—деген үйірмінші келеді. Жазық қырраттары шамалы маң даланы бірнеше күн сүзген іздеушілер мүрден табады. Қорқа, сақтана жүріп, Сәдуақастың сүйегін Орта Дересінде жеткізеді. Өзімен 3-4 атадан қосылатын Әбділданың Құнанбай атамыздағы Сәдуақас, менің экесі Арыстанбек және Жұмақан деген кісі ұрпақ жалғасы болып тарайды. Солардың ішінде Сәдуақас экеміз ел тірлігіне белсene араласады. Соның бірін ғана айтайын, 1930 жылдары солақай саясаттың салдарынан қазақ халқы жаппай аштыққа ұшырап, қырылып жатқан тұста Сәдуақас Жабайдың жергілікті өкіметке қарсы халық наразылығын үйімдастырып, жүртты бастап шығады. Мұны жергілікті өкімет еңбекшілердің әділдікі талап етуі демейді, керісінше большевиктер өкіметіне қарсы бу үйімдастырушы деп, ол кісінің өткіншісі халық жауы деп ауыр жазаға кеседі. Қуғынға түседі. Ол кісімен тізе косқан басқа адамдарды да аяусыз жазалайды, туған-туыскандарын тағдыры тәлкегіне ұшыратады. Балқаш көлінің солтүстік жазалауында мекен еткен атлас ағайындар арасына барып, пана іздейді. Бірак үкіметтің жазалауышылар жан талтырмайды.

... Үлкен қызметке енді-енді араласа бастаған тұста осы Сәдуақас әкемнің күрделі де аянышты тағдыры менің де алдынан басқаша сипатта шығады деп ойламаптын... Уш жылдан кейін үстімнен бүркіратып арыз жазушылар дегеніне жетті. Арыз жазған екі адам. Оларды өзім жақсы танимын. Тағылған айып біреу. Мен өз әмірбаянында әкемнің ағасы Сәдуақастың 1930 жылдары элгінде айтқанымдай, өкіметке қарсы наразылық үйімдастырушы болып, халық жауы атапғанын жасырып жүріппін. Атасы Шаймерден қажы дінге сенетін кісі болған. Діндар адамның ұрпағы партия басшылығында болмауы керек деген сөздер айттылған. Мұндай адам жоғары лауазымда қызметтің аткаруға болмайды деген айыпты атап айтпаса да, сол кездегі саясаттың ланы маган маза берген жоқ. Бұл жағдайдағы шындығын билетін кісілер маган араша түсті. Бірак қайтесіз, партияға қарсы келуге болмайтын уақыт еді...

Шын мәнінде "Тоқырауын көтерілісінің" неліктен туындағаны, қалай өрістегені, шағылып талқандалғаны, канша адамның қатысқаны жөнінде толық және нақтылы деректер жарияланған емес. Кейір естеліктер мен ел-жер тарихына байланысты жазылған шағын дүниелерде үзіл-жұлып жалпылама айттылған келеді. Өлкө тарихын өркендеге иштеп зерделі азаматтар болса, Ақтогай ауданындағы осы көтеріліс, оған басшылық жасаған Сәдуақас, Жақыпбек, Тубектердің айға шауып мерт болған ерлік жолдағынан ғибрат аларлық соны деректер табылуы әбден мүмкін. Тарихшы қауым үшін бұл ғылыми соны тақырып болмак.